

4. КОРПОРАТИВНЕ БУДІВНИЦТВО

УДК 330.837+334.73

Манжура А. В.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ТЕОРІЯ ЯК СУЧАСНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ КООПЕРАТИВНИХ ВІДНОСИН

Анотація. *Визначено зміст формальних і неформальних інститутів в кооперативному секторі. З позицій теорії організації проведено кооперативну ідентичність споживчих і виробничих кооперативів. Розглянуто колізію формальних інститутів прав кооперативної власності: колективної, спільної часткової та спільної сумісної. Сформульовано напрями реформування неподільного майна кооперативів.*

Ключові слова: кооперативні відносини, інституціональна теорія, інструментарій

Manzhura O.

INSTITUTIONAL THEORY AS A MODERN RESEARCH INSTRUMENT OF COOPERATIVE RELATIONS

Summary. *The content of formal and informal institutions in the cooperative sector is determined. From the standpoint of the organizations theory the cooperative identity of consumer and producer cooperatives is conducted. A conflict of formal institutions of cooperative ownership is considered: collective, common share and common joint. The directions of reforming the indivisible property of the cooperative are formulated.*

Keywords: cooperative relations, institutional theory, tools

1. Вступ

Подальший інституціональний розвиток кооперативного руху в Україні неможливий без проведення відповідних реформ. Нові обрії для дослідження кооперативів відкривають методологічні засади сучасної інституціональної теорії. Вона не є єдиною і складається з відносно самостійних течій, логічно об'єднаних між собою, найбільш відомими з яких є: теорія організацій, теорія прав власності, теорія трансакційних витрат, теорія опортуністичної поведінки тощо [1, с. 56]. Найбільш перспективними для дослідження кооперативного сектора у цей час є перші дві теорії, на користь чого є такі аргументи: по-перше, кооперація є особливою формою соціально-економічної організації ринкової системи господарства; по-друге, у системі кооперації майно і власність концентрується на різних щаблях, що обумовлює специфічний прояв прав власності. Забезпечення конкурентоспроможності кооперативного сектора в сучасних умовах потребує його адаптації до умов функціонування ринкових організацій і зміцнення інституту власності в системі. Члени кооперативу здійснюють спільні інвестиції, тому їх можна віднести до колективних (інституціональних) інвесторів [2, с. 98].

У даній статті поставлено за мету адаптувати положення інституціональної теорії до вирішення проблем розвитку кооперативного сектора в Україні. Структура статті відображає конкретні завдання для реалізації поставленої мети дослідження. У другому підрозділі проведено критичний аналіз

основних літературних джерел, де розглянуто теоретичні основи розвитку кооперативних організацій у трансформаційній економіці. У третьому розділі виконано теоретичний коментар існування формальних і неформальних інститутів в кооперативній системі. У четвертому підрозділі зроблено емпіричні оцінки сумісно-розділених відносин і формальних інститутів прав власності в українській кооперації на предмет відповідності між собою і концептуальним засадам інституціональної теорії. Головний висновок полягає у необхідності зміцнення кооперативної ідентичності на основі чіткої ідентифікації сумісно-розділених відносин суб'єктів, а також лібералізації статусу неподільного майна кооперативів.

Кооперативний сектор в Україні має стати третім потужним сектором національної економіки після державного і корпоративного. Інституціональна теорія дозволить згладити протиріччя ролі неприбуткового сектора в економіці в цілому, оскільки його значення зростає з кожним роком, і він поступово охоплює все більшу нішу, яку раніше займали державні установи і комерційні організації [3]. Досліджуючи заходи, здатні подолати суперечність між об'єктивною потребою у розвитку кооперативного сегмента економіки і відсутністю для цього інституціональних передумов, вчені вказують на необхідність зміцнення формальних інститутів у даній сфері [4, с. 13]. У цьому контексті найважливішим є інститут прав власності, оскільки протиріччя, які виникають в кооперативах стосовно

формування неподільного капіталу, відображають зіткнення егоїстичних індивідуальних інтересів членів товариств із загальними інтересами всіх їх членів [5]. Наслідком цього є деформація інституту кооперативу як соціально-економічної організації, оскільки у векторі інтересів порушується біполярність індивідуального і колективного інтересів.

2. Теоретичний коментар

Кооперація як самоорганізована та самодостатня форма господарювання в сучасному аспекті найбільш повно може бути розкрита в рамках сучасної теорії економічних організацій [6]. Інститути, що впливають на суть і функціонування кооперативних організацій, мають формальний і неформальний характер. Формальними інститутами є нормативно-правові акти, що мають відношення до діяльності кооперативних організацій тощо. До неформальних відносяться традиції, стереотипи поведінки та інші стійкі форми взаємодії між людьми, які визначаються головним чином культурою, психологією та ідеологією нашого суспільства.

Економічні організації, не санкціоновані відповідними інститутами, також функціонують на основі певних правил, але здебільшого неформальних і часто незаконних. Тому вони ігноруються суспільством. Прикладами таких псевдокооперативів є:

- колективні господарства (колгоспи), створені в результаті насильницької колективізації у період сталінського режиму;
- кооперативи періоду «перебудови» 80-х рр. минулого століття, коли авторитет кооперативної ідеї був невдало використано як альтернативу командно-централізованій економіці;
- сільськогосподарські виробничі кооперативи, створені в результаті формальної реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств;
- кооперативи, орієнтовані на отримання прибутку від посередницької діяльності.

Однією з причин, що гальмують розвиток кооперації ринкового типу у сільському господарстві України, є поширення серед різних верств населення гіпертрофованої оцінки ролі так званих виробничих кооперативів. Їх існування притаманне країнам, що розвиваються (головним чином в Африці та південно-східній Азії), і окремим посткомуністичним країнам. Чітко вираженою є тенденція зменшення ролі та місця виробничих кооперативів у країнах, що активно здійснюють ринкову трансформацію своєї економіки, особливо тих, що пов'язують своє майбутнє з членством у ЄС [7, с. 132].

За своєю специфікою кооперативні організації є соціально-економічними. Інституціональне забезпечення діяльності кооперативних організацій формується залежно від типу економічної системи (ринкова, змішана, командно-адміністративна). Підсумком адаптації кооперативних організацій до інституціонального середовища є забезпечення легітимності їх діяльності та підвищення можливостей виживання та функціонування в межах економічної системи.

Також для з'ясування сутності кооперативів корисною буде теорія прав власності, оскільки форма власності є визначальною ознакою типу економічної організації. Власність – це реальні відносини між людьми, які виникають у процесі привласнення (господарського використання) всього майна. Розгляд системи відносин власності дозволяє відповісти на питання, в чиїх інтересах здійснюється економічна діяльність. Якщо пріоритет віддається індивідуальному інтересові, то говорять про систему відносин індивідуальної власності. Якщо ж привласнення здійснюється в інтересах будь-якого колективу, то мова йде про колективну власність.

3. Емпіричні результати

Кооператив як соціально-ринкова організація добре описується поняттям кооперативна ідентичність, яка характеризується ступенем визнання і реалізації кооперативних цінностей і принципів на основі співвідношення сумісно-розділених відносин [8]. Для сфери споживчої кооперації ідентичними, або природними, є відносини кооперативу (споживчого товариства) де його члени є як власниками, покупцями, так і постачальниками. Розділеними є відносини кооперативу з його членами як власниками, засновниками та інвесторами, а також із учасниками господарського обігу: покупцями товарів у сфері кооперативної торгівлі, постачальниками сільськогосподарської продукції та сировини – для виробничо-заготівельної сфери, продукції народних промислів – для торгівлі сфери споживчої кооперації тощо. Водночас відносини кооперативу (споживчого товариства) з його членами як власниками та учасниками господарського обігу є сумісними, тобто формула кооперативної ідентичності – «ідентичність власників і клієнтів».

У сфері виробничої кооперації ідентичними є відносини виробничого кооперативу з його членами як власниками і робітниками. При цьому відносини виробничого кооперативу з його членами як власниками є розділеними. Розділений характер мають і відносини такого кооперативу з його членами як робітниками. Водночас відносини виробничого кооперативу з його членами як власниками і робітниками є сумісними. Таким чином, формула кооперативної ідентичності – «ідентичність власників і робітників».

В умовах соціальної ринкової економіки динаміка економічного розвитку характеризується та супроводжується появою перехідних, змішаних, близьких і інтегрованих форм кооперації. В Україні сформувалася інтегральна модель розвитку сфери споживчої кооперації України, яка поєднує відносини, властиві класичній моделі споживчої кооперації, а також моделям кооперації працівників у сфері торгівлі та кооперації підприємців – роздрібних торговців [9]. Останні дві підприємницькі моделі сприяють збільшенню обсягів і підвищенню економічної ефективності діяльності споживчих товариств, що дозволяє формувати фінансові ресурси для відтворення дії механізму кооперативних виплат і виплат на паї, забезпечувати відтворення

кооперативної ідентичності сфери споживчої кооперації. Особливістю і протиріччям розвитку відносин інтеграції у сфері споживчої кооперації є тенденція до розвитку моделі кооперації працівників у сфері торгівлі за умови деформації та дезінтеграції моделі сфери споживчої кооперації.

Корпоративна ідентичність виробничих кооперативів є більш міцною, порівняно зі споживчими, оскільки без праці членів кооперативу не буде відбуватися його економічна діяльність. Споживчі кооперативи в умовах ринкового господарства є менш стабільною та стійкою формою, ніж виробничі, які пов'язані із ринком усебічно (ринком постачання, внутрішні виробничі процеси, ринок збуту). У той же час споживчий кооператив може бути зв'язаний з ринком однією, наприклад, у постачанні або збуті продукції, перебуваючи при цьому в цільовому об'єднанні з членами кооперативу, які, в свою чергу, є носіями кооперативу. Платою за підвищення стійкості в інтегрованій сфері виробничо-споживчої кооперації є загострення внутрішнього протиріччя, що призводить до різновекторності розвитку відносин і форм реалізації кооперативної ідеї, трансформації кооперативного капіталу тощо.

Відомо, що відносини власності значною мірою формують господарську систему, визначають норми відносин і поведінки людей. Кооперативна власність – це є власність колективна, власність членів колективу, який добровільно об'єднався для спільної діяльності в будь-якій сфері, яка реалізується через права приватної власності.

У табл. 1 надано характеристику прав власності кооперативів.

З позицій інституціональної теорії, кооперація за змістом є економічним явищем, суть якого полягає у взаємодії, співробітництві, формуванні спільної власності на засоби виробництва, для досягнення спільної мети при мінімальних затратах ресурсів на основі взаємної вигоди для всіх учасників кооперації. Кооперативні організації можуть розвиватися лише за умови забезпечення відповідного інституціонального середовища, яке не деформує їх природу і сутність.

У пострадянській економічній науці «колективна власність» господарюючих суб'єктів, які не тільки володіють, а й використовують і розпоряджаються власністю, розглядається як «сумісно-розділена» власність, яка не тільки сумісна (колективна) за формою і розділена (приватна) за належністю членам господарських товариств, а й обов'язково має сумісну (спільну, неподільну) частину. Концепція неподільного майна передбачає спеціальні процедури щодо продажу, передачі в оренду, застави тощо кооперативного майна, включеного до переліку. Метою її запровадження було забезпечення збереження майна споживчої кооперації та запобігання його недобросовісному відчуженню на користь сторонніх осіб під час приватизаційних процесів початку 90-их років.

Для розпорядження неподільним майном споживчим товариством, їх спілкам та створеним ними підприємствам необхідно проводити аукціони та отримувати згоду спілки вищого рівня, в тому числі й Укоопспілки. Така процедура подекуди може тривати кілька місяців, а споживчі товариства та їх спілки не мають змоги приймати оперативні господарські рішення і ефективно використовувати май-

Таблиця 1

Характеристика кооперативів із позицій теорії прав власності (власна розробка)

№ п/п	Ознака прав власності	Характеристика прав власності
1	Право володіння, що означає право власників здійснювати контроль над своїм підприємством і заборону контролю його з іншими особами	Підтверджується посвідченням вступних, пайових і цільових внесків, залучених коштів, а також прирощення майна в результаті господарської діяльності і в тому числі трудового внеску працівників (найманих і членів кооперативу)
2	Право використання, тобто право отримувати користь від діяльності свого підприємства	Спільне використання ресурсів
3	Право управління, що означає виключне право власників кооперативу приймати рішення про будь-які дії відносно ресурсів, що є предметом їх власності. Це право включає і можливість передачі права управління	Голоси розподіляються пропорційно кількості членів, а не їх частці у капіталі
4	Право на дохід, що отримується в результаті використання ресурсів та здійснення господарської діяльності	Орієнтований не на отримання прибутку, а на найповніше задоволення економічних потреб своїх членів, які одночасно є і клієнтами, і власниками свого підприємства. Успішна господарська діяльність кооперативу передбачає отримання прибутку, хоча прибуток не є основною метою функціонування кооперативної організації.

Цілі, представлені загальними орієнтирами діяльності організації, досягнення яких передбачається в повному обсязі чи у своїй більшій частині, є наступною після форми власності базовою ознакою (характеристикою) кооперативної організації, що визначає її специфічність.

но, в тому числі шляхом його продажу чи передачі в користування стороннім особам. У такій ситуації система з одного боку захищає споживчі товариства, їх спілки та створені ними підприємства від рішень, які можуть призвести до заподіяння їм шкоди, а з іншого – створює перешкоди для роз-

витку їх господарської діяльності та ефективного використання кооперативного майна.

Дія концепції неподільного майна зумовлює те, що споживчі товариства та їх спілки усіх рівнів хоча формально і є власниками закріпленого за ними майна, але на практиці не можуть повною мірою реалізувати свої права власника: володіти, користуватися та розпоряджатися цим майном, їх правомочності обмежені локальними нормативними актами, які діють у системі.

У ході реалізації Програми реформування системи споживчої кооперації [10] переглянуто цю концепцію та принципи формування переліку неподільного майна. Визначено необхідний мінімум майна, який забезпечуватиме діяльність системи та може бути використаний для налагодження економічних зв'язків загальнодержавного рівня в системі споживчої кооперації – стратегічне майно. Решту майна віднесено до нестратегічного, яким споживчі товариства, їх спілки та створені ними підприємства можуть вільно розпоряджатися відповідно до закону.

Розумінню сумісно-розділеного характеру економічних відносин як домінуючого змісту відносин власності не повною мірою відповідають юридичні норми, які стали використовуватися замість норми «колективна власність» у Цивільному Кодексі України [11].

Згідно зі статтею 93 Господарського кодексу України кооперативи віднесені до підприємств колективної власності [12]. По-перше, не зовсім коректно називати кооперативи підприємствами, як за економічною сутністю, так і з юридичної точки зору, оскільки у Законі України «Про кооперацію» слово «підприємство» вживається один раз – у ст. 19, указуючи на те, що одним із джерел формування майна кооперативу є кошти, що надходять від створених кооперативом підприємств, установ, організацій [13]. Тобто, поняття «кооператив» і «підприємство» не тотожні. По-друге, серед підприємств колективної власності у п. 2 цієї статті вказані виробничі кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства громадських та релігійних організацій, інші підприємства, передбачені законом. З цього переліку випадають обслуговуючі, багатопрофільні кооперативи, і навіть споживчі товариства, оскільки підприємство споживчої кооперації є зовсім іншою організаційно-правовою формою.

Цивільний Кодекс України оперує іншими поняттями: спільна сумісна і спільна часткова [14]. Згідно зі статтею 368 спільна сумісна власність є власністю двох або більше осіб без визначення часток кожного з них. Відповідно до статті 358 «Здійснення права спільної часткової власності» встановлюється, що така власність є розділеною на визначені частки. Це породжує колізію: на якому праві власності (колективної, спільної часткової чи спільної сумісної) регулюються відносини власності в кооперативах.

4. Висновки

1. Інституціональна теорія дозволяє надати якісну оцінку стану розвитку кооперативних відносин і визначити перспективи їх реформування. Кооператив – це соціально-ринкова організація, члени якої взаємодіють, співпрацюють на основі формуванні спільної власності на засоби виробництва (часткової і сумісної) для досягнення спільної мети на основі взаємної вигоди для всіх учасників кооперації. Оскільки іманентною ознакою кооперативу є його ринковий характер, розвиток кооперативних організацій може відбуватися лише за умови забезпечення відповідного інституціонального середовища. Його відсутність деформує природу і сутність кооперативів, яскравим прикладом чого були колективні господарства за часів радянської влади.

2. Розгляд кооперативів із позицій теорії організацій ґрунтується на визначенні кооперативної ідентичності і оцінці сумісно-розділених відносин. Для споживчої кооперації вірною є формула: ідентичність власників і клієнтів, для виробничої – ідентичність власників і робітників. У сучасних українських умовах розвиток сумісно-розділених відносин з інтеграції між сільськогосподарськими виробничими кооперативами, кредитними спілками та споживчими товариствами здатний зміцнити їх кооперативну ідентичність.

3. Виявлено колізію формальних інститутів прав кооперативної власності. У різних кодифікованих нормативних актах України терміну «колективна власність» протистоять терміни «спільної часткової та спільної сумісної власності», як більш адекватні сутності кооперативів в ринковому інституціональному середовищі. Враховуючи необхідність ідентифікації прав власності членів кооперативів, необхідно реформувати концепцію неподільного майна кооперативів шляхом його персоналізації. Статус неподільного доцільно залишити за майном, яке має стратегічне значення для розвитку кооперативів.

Лібералізація майнових відносин, чітка ідентифікація прав власності, зміцнення кооперативної ідентичності є запорукою формування потужного кооперативного сектора в Україні. Метою подальших досліджень є обґрунтування рекомендацій із розвитку інтегрованих кооперативних структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д.; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
2. Косова Т. Д. Становлення інституціональних інвесторів в Україні: проблеми теорії та практики: монографія / Косова Т. Д. // НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2004. – 296 с.
3. Чижевська М. Б. Соціальний аудит як механізм оцінки соціально-економічної ролі кооперативного сектора економіки [Електронний ресурс] / М. Б. Чижевська // Українська кооперація. – 2010. – №3. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/content.htm>.

4. Могильний О. М. Організаційно-економічний механізм державного регулювання аграрного виробництва у трансформаційний період: автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 / О. М. Могильний ; Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2003. – 38 с.

5. Артеменко В. М. Діалектика змісту і протиріч кооперативних відносин [Електронний ресурс] / В. М. Артеменко // Українська кооперація. – 2008. – №1. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/>

6. Тимченко Ю. В. Економічні організації кооперативного типу: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / Ю. В. Тимченко // Українська кооперація. – 2010. – №3. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/tymchenko.htm>

7. Драбовський А. Г. Кооперативні системи в трансформаційній економіці [Текст] : наук. моногр. / А. Г. Драбовський. – Л. : Вид-во Львів. комерц. акад., 2012. – 285 с.

8. Скляр Г. П. Кооперативна ідентичність, ідентифікація та можливі сценарії розвитку споживчої кооперації [Електронний ресурс] / Г. П. Скляр // Українська кооперація. – 2009. – №2. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/>

9. Скляр Г. П. Механізм забезпечення фінансової стійкості підприємств споживчої кооперації та його удосконалення в умовах перехідної економіки [Електронний ресурс] / Г. П. Скляр, О. О. Педик // Українська кооперація. – 2010. – №3. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/Cskljar.htm>.

10. Про Програму подальшого реформування споживчої кооперації України: Постанова XXI (позачергового) з'їзду споживчої кооперації України від 4 жовтня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.licasoft.com.ua/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=1235091&menu=1>

11. Артеменко В. М., Правове визначення та необхідність удосконалення регулювання відносин власності у споживчій кооперації [Електронний ресурс] / В. М. Артеменко // Українська кооперація. – 2010. – №3. – Режим доступу: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/artemenko.htm>

12. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

13. Про кооперацію: Закон України від 10.07.2003 р. № 1087-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1087-15>

14. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>